

ЗОЛОТИЙ ПЕРСТЕНЬ З ГЕМОЮ В КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ

Ліана Вакуленко

У Музеї історичних коштовностей України експонується золотий перстень (інв. № 1862, проба золота – 900, вага – 5,5 г), виявлений на околиці с. Капулівки Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (іл. 1). У Науковому архіві Інституту археології НАН України є відомості про походження цього виробу. Так, у звіті запорізького археолога А. Бодяньського повідомляється, що в 1959 р. жителі с. Капулівки знайшли в розмитому корінному березі Каховського моря кілька золотих виробів, а саме: монету, сережки, медальйон, підвіски й перстень. З цих предметів уцілило лише поламана підвіска та перстень, які А. Бодяньський придбав у них за невелику, як він висловився, винагороду й передав у фонди Інституту археології НАН України¹. Водночас, згідно з фондovими записами, цей перстень разом із золотою підвіскою, а також сережкою, яку було знайдено в іншому місці Капулівського поселення при розкопках житла № 3, передано до Музею історичних коштовностей України.

Золотий перстень (діаметром 2,2 см) мав шинку з круглого дроту, товщиною 1,5 мм та вставку – гему на сардоніксі. Камінь (діаметром 1,2 см) було закріплено в каст, прикрашений зерню. По ранту каста (по всьому периметру) рівномірно напаяно 25 порожнистих кульок. У місцях з'єднання шинки з верхівкою персня напаяно ще по одній такій самій кульці.

Оформлення каста персня за своїм стилем нагадує прикраси поліхромного стилю гунського часу. Правда, персні не є поширеними знахідками в гунських похованнях. Однак відомі численні прикраси: діадеми, накладки, гудзики, медальйони, які мають вставки з каменю або скла, закріплені в гнізда, облямовані зерню². Заразом слід заува-

жити, що вставки на виробих поліхромного стилю не мають різьблених зображень. Таким чином, вставка персня з геммою заслуговує на особливу увагу. Вона виготовлена із двошарового сардонікса, верхній шар якого – білого кольору, а нижній – брунатного. Стародавній ювелір скористався цією властивістю каменя й вирізав на ньому зображення, яке чітко виділяється на світлому тлі верхнього шару. Як відомо, такі заглиблені зображення на камені дістали назву інталії. Малюнок зроблено досить схематично, енергійними штрихами.

Ні техніка, якою виконано зображення, ні стилістика, ні сюжет капулівської геми не мають відповідників в античній традиції. Така стилістична манера характерна для іранської гліптики й у мистецтвознавстві має назву “штрихової” або “ескізної” різьби. Безсумнівно, перед нами одна із сасанідських гем. На ній представлені одна над одною дві фігури звірів, повернутих у протилежні сторони (іл. 2). А. Бодяньський вважав, що це зображення лежачої кобиліці з лошам, а над ними з правого боку видно тризубий знак палаючого вогнища³. Натомість Л. Рутківська, яка 1964 р. провадила в Капулівці археологічні дослідження й опублікувала ці матеріали, витлумачила верхню фігуру як фантастичну тварину з головою лося в лежачій позі. Нижня (менша) фігура – теж лежача, а позаяк її голови не видно, дослідниця припустила, що вона має бути повернута туди, де повинно знаходитися вим'я верхньої тварини. Таким чином, Л. Рутківська дійшла висновку, що це сцена годування. Тризуб вона вважала родовим знаком, символом влади й побачила аналогії до нього в сарматських знаках⁴.

На нашу думку, зверху вирізьблено не лося, а оленя. Хоча видовжена форма голо-

ви тварини, радше, нагадує лося, проте така форма рогів не типова для цієї тварини. До того ж зображення лося не відомі у східному, іранському мистецтві. Це насамперед пояснюється тим, що лось є твариною інших географічних широт. Натомість зображення оленя, у тому числі й з видовженою мордою, є досить поширеними в іконографічному репертуарі давнього Ірану. Подібні приклади наводяться в монографії А. Борисова й В. Луконіна, присвяченій сасанідським гемам, що зберігаються в Ермітажі⁵. Важко точно визначити вид тварини, яку ми бачимо внизу. Вірогідно, що стародавній ювелір прагнув відтворити сцену годування. У такому разі можна припустити, що знизу зображене оленятко. Тим часом на гемі можна досить чітко розгледіти задню ногу й хвіст, які, радше, належать хижаків, наприклад, вовкові або леву, ніж парнокопитній тварині. Якщо так, то сцену реально інтерпретувати як боротьбу оленя з хижаком.

Навряд чи “тризуб”, який ми бачимо на капулівській гемі, є окремим знаком. На сасанідських гемах трапляються додаткові знаки, вирізані зверху, над основною сценою, такі, наприклад, як півмісяць, зірки з шістьма або вісьмома променями, перехрещені лінії⁶. Проте зображення тризуба серед них відсутні. Отже, можна припустити, що це не окремий знак. Оскільки тризуб поєднаний з лівим рогами звіра, то найвірогідніше, що він позначає продовження гіллястих оленячих рогів.

Різноманітні сюжети, що відтворюють як сцени боротьби звірів, так і годування, виконані в “штриховому” стилі, є характерними для іранської гліптики. Часто фігури тварин повернуті в різні боки⁷. Проте слід зауважити, що в першому випадку хижак завжди зображений нападаючим зверху, а не знизу, як на гемі з Капулівки.

Загалом, чисельні аналогії до капулівської знахідки відомі серед сасанідських печаток. Схожі різьблені камені бачимо на так званих псевдоперснях – виробках із халцедону або сердоліку, які мають форму персня. Однак вони мають внутрішній отвір занадто малого діаметру, щоб їх можна було одягнути на палець, тому вважаються особистими печатками⁸. Псевдоперсні зна-

ходять на далеких від Нікопольщини територіях у похованнях середини III–V ст. джетиасарської культури у Східному Приараллі, у районах Середньої і Нижньої Сирдар’ї. Здебільшого вони є атрибутом жіночих поховань і, можливо, позначали привілейоване становище їх власниць. Псевдоперсні підвішували до пояса на одній низці з великими бурштиновими намистинами і кинджалом⁹.

Якщо при визначенні іконографії сюжету капулівської гемі виникли питання, то хронологію персня можна визначити досить точно. Поселення в Капулівці, звідки походить перстень, добре датується фібулами, пряжками, золотою сережкою у вигляді ажурного багатогранника (іл. 3) та іншими знахідками, що належать до періоду кінця IV–V ст.¹⁰ До цього часу відносяться й характерні для гунських пам’яток бронзові пластини, обтягнуті золотою фольгою, зі вставками з червоного скла й сердоліку та прикрашені золотим рубленим дротом, які мають численні аналогії на гунських пам’ятках¹¹. У тому ж гунському стилі виконано й знайдено разом з перснем золоту підвіску, що прикрашена інкрустацією і псевдозерню (іл. 4). З огляду на це до гунського періоду, тобто до кінця IV–V ст., слід віднести й капулівський перстень із різьбленим каменем. Варто зауважити, що ця група гем за особливостями стилю також датується в межах IV–V ст.¹²

Сасанідські гемі знайдено на величезній території – від Середньої Азії й Афганістану до Сирії, від Кавказу до Перської затоки. Проте капулівська гема “ескізного” стилю – єдина донині відома знахідка на правобережжі Дніпра. Сасанідські гемі, що датуються IV–V ст., демонструють дивну схожість, іноді ідентичність у сюжеті, стилі, манері різьби, формі. Виробництво їх було масовим. При цьому сасанідські різьбярі того часу практично не виходили за межі сталого набору сюжетів, що найчастіше присвячувалися зображенню різних тварин. Дослідники простежують спадковість цих сюжетів, що повторюються в наступний період, на гемах VI–VII ст.¹³

Група гем, стиль виконання яких позначається поняттям “штрихова” або “ескізна” різьба, є найзагадковішою в усій іранській гліптиці й важко піддається інтерпретації.

Іл. 1. Золотий перстень із гемою на сардонісі.
Поселення кінця IV–V ст. с. Капулівка, Дніпропетровська обл.

Іл. 2. Вставка в персні

Іл. 3. Золота сережка з житла № 3 поселення кінця IV–V ст. в с. Капулівці

Іл. 4. Золота підвіска зі скарбу, знайденого в с. Капулівці

Існують розбіжності у визначенні центру їх виготовлення. А. Борисов і В. Луконін вважають, що сасанідські геми, знайдені в різних регіонах, перш за все ті, що виконані у “штриховій” манері та мають схожі зображення, були виготовлені в одній області, а саме – в Сасанідському Ірані. На думку цих дослідників, геми такого типу були дешевими виробами, продукувалися в майстернях у великій кількості й розходилися по величезній території, де в цей час панували спільні ідеологічні в’явлення. Вони використовувалися не лише як печатки, але і як амулети ¹⁴. Натомість ряд інших учених стверджують, що місцеве виробництво гем існувало також у Середній Азії та на Кавказі ¹⁵.

На сьогодні поселення в Капулівці втрачене – його площа була розмита Каховським водосховищем. Уже в 1959–1961 роках залишалася лише вузька смуга. Безумовно, це не звичайна пам’ятка. На поселенні зусиллями А. Бодяньського й Л. Рутківської зібрано великий матеріал, а багатство знахідок (здебільшого з розмитого культурного шару) викликає захоплення. Попереду ми вже згадували золоті вироби гунського часу.

Серед численних речових знахідок у Капулівці варто перш за все згадати ті, що дозволяють припустити чи навіть прямо вказати на можливі шляхи щодо появи сасанідської геми IV–V ст. на правобережжі Дніпра. Так, деякі форми посуду, наприклад, керамічні вироби у вигляді циліндричних склянок з круглими отворами у денцях, які вважаються курільницями, присадкуватий чорнолощений глек, ліпна миска характерної форми) мають прямі аналогії на аланських пам’ятках Північного Кавказу і є типовими для їх керамічних комплексів. На аланську присутність вказують також інші елементи, простежені в матеріалах поселення ¹⁶.

У культурному шарі Капулівського поселення було знайдено також фрагмент теракотової антропоморфної статуетки, аналогії до якої відомі на пам’ятках іраномовного населення IV–V ст. у Середній Азії, Казахстані, Північному Кавказі і Криму ¹⁷. Зокрема, подібна пластика характерна для джетиасарської культури Приаралля, у похован-

нях якої, нагадаємо, на так званих псевдоперсях можна було побачити й сасанідські геми, виконані у “штриховому” стилі ¹⁸.

У матеріалах Капулівського поселення знайшла відображення складна етнічна ситуація, що склалася в степах Східної Європи й була пов’язана з подіями кінця IV–V ст. Гунська міграція захопила й частину середньоазійських племен, серед яких, імовірно, було населення джетиасарської культури й численні племена іраномовних аланів. Таким чином, слід вважати, що перстень із сасанідською гемою потрапив в область Дніпровського правобережжя із Середньої Азії або з Північного Кавказу разом з кочовим населенням за часів Великого переселення народів.

¹ Бодяньський О. В. Звіт за археологічні розвідкові дослідження за 1961 р. на берегах Каховського моря та Надпоріжжя. – Науковий архів ІА НАНУ, ф. е. 1961 / 59, арк. 39.

² Засецкая И. П. Золотые украшения гуннской эпохи. – Ленинград, 1975. – С. 38–39, 44–45. – Рис. 6; 17; 18; *Її ж.* Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V вв). – С.Пб., 1994. – С. 50–68.

³ Бодяньський О. В. Знач. праця. – С. 40.

⁴ Рутківська Л. М. Поселення IV–V ст. н. е. в с. Капулівка на Нижньому Дніпрі // Археологія. – 1970. – Т. XXIV. – С. 210–211.

⁵ Борисов А. Я, Луконин В. Г. Сасанидские гемы. – Ленинград, 1963. – № 635–680.

⁶ Левина Л. М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. – М., 1996. – С. 237–243. – Рис. 161: 5, 9, 10; 162: 5.

⁷ Борисов А. Я, Луконин В. Г. Знач. праця. – С. 184. – № 740, 744; Левина Л. М., Никитин А. Б. Об одной группе иранских резных камней из Восточного Приаралья // ВДИ. – 1991. – №4. – Рис. 1:7; 3: 7.

⁸ Левина Л. М., Никитин А. Б. Знач. праця. – С. 53–65; Левина Л. М. Этнокультурная история... – С. 240–243. – Рис. 161; 162. – Ил. 45; 46.

⁹ Левина Л. М. Этнокультурная история... – С. 241.

¹⁰ Рутківська Л. М. Знач. праця. – Рис. 5.

¹¹ Там само. – Рис. 3.

¹² Левина Л. М., Никитин А. Б. Знач. праця. – С. 64.

¹³ Там само. – С. 64–65.

¹⁴ Борисов А. Я, Луконин В. Г. Знач. праця. – С. 23, 29.

¹⁵ Пугаченкова Г. А. Материалы по восточной глиптике // Труды САГУ. – 1957. – Вып. СХІ. – С. 143.

¹⁶ Рутківська Л. М. Знач. праця – С. 213–214. – Рис. 8: 8; 7: 6; 1: 9. Кузнецов В. А. Аланские племена

на Северного Кавказа // МИА. – 1962. – № 106. – С. 82–83, 113. – Рис. 24; 36; 38.

¹⁷ Рутківська Л. М. Зазнач. праця. – С. 214. – Рис. 5: 12.

¹⁸ Левина Л. М. К вопросу об антропоморфных изображениях в джетиасарской культуре // История, археология и этнография Средней Азии. – М., 1968. – С. 167–168; *Ї* ж. Этнокультурная история... – Рис. 168.

Список сокращений

ВДИ – Вестник древней истории, Москва

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва

САГУ – Среднеазиатский государственный университет

SUMMARY

Golden ring with gem comes of the golden thing's treasure, found by the dwellers of Kapulivka village of Nikopol district, Dnipropetrovskiy region at the eroded shore of Kakhov sea in 1959. The ring and the broken golden adornment, the only things, left of the treasure, were bought and given to the funds of Archeology Institute of Ukraine National Academy of Sciences by the archeologist from Zaporizhya O. W. Bodiatsky. Later on these things were given to the Ukrainian History Jewleries Museum.

The gem from the Kapulivka is the only one known finding on the right bank of the Dniپر River. In general, the materials of Kapulivka settlement reflect the complicated ethnic situation, that formed at the steppes of Eastern Europe. Great migration waves of the Great Move in the end of IV-th – V-th centuries, which seized a part of midasian tribes and numerous tribes of alans, caused the appearance of Iran speaking dwellers on these lands.